

УДК: 811.512.154.

Жекшенбекова Ж., магистрант, К.Тыныстанов ат. БИМУ

СӨЗДҮН ВАРИАНТТУУЛУГУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада кыргыз тилиндеги варианттуулук жана сөз варианттуулугу проблемалары тууралуу сөз болот. Варианттуулуктун тилдеги көлөмүн түшүнүү жана түшүндүрүү боюнча изилдөөчүлөрдүн арасында бирдей, жалпы кабыл алынган көз караш алигиче жок, андыктан варианттуулуктун теориясы иштелип чыга элек. Ошондуктан бүгүнкү күндө жалпы эле тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде варианттуулук түшүнүгү кеңири мааниде жана тар мааниде кабыл алынып, каралып жүргөнүн байкаса болот.

Тилдин кайсы деңгээлинде болбосун, варианттуулук, варианттар кептик көндүмдөрдүн салттуулугун камсыздап, тилдин тарыхый өнүгүүсүндөгү кескин бурулуштардан, өзгөрүүлөрдөн сактайт жана жалпы тилдик норманын, адабий норманын жылышууларын сезилерлик байкалбагандай кылат. Демек, тилде варианттардын, параллель формалардын орун алышы тандап алуу, тандап-тескеп колдонуу проблемасы менен тыгыз байланыштуу, ал болсо, өз кезегинде, тилдик норма, адабий норма, кодификация маселеси менен ажырагыс каралып келет.

Өзөктүч сөздөр: тил, варианттуулук, сөз варианттары, лексика-семантика, лексика-семантикалык вариант, фонетика, формалык вариация, тилдик норма, адабий норма.

Жекшенбекова Ж., магистрант, ИГУ им. К.Тыныстанова

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВАРИАТНОСТИ СЛОВА

В статье рассматривается проблемы вариантности и вариативности слова в кыргызском языке. До сегодняшнего дня среди исследователей нет единого мнения по вопросу объема вариативно языка и объяснения этого объема. Поэтому не разработана теория вариативности. И поэтому в лингвистике, вообще, в том числе в кыргызском, в языкознании понятие вариативности понимается и в широком и узком значениях.

На каком уровне языка не находились бы вариативность и варианты обеспечивают и сохраняют от изменений традиций речевых навыков, также сохраняют от общего изменения норм языка и литературного языка. Значит, вариативность языка и норма выбора параллельных форм связаны с проблемами применения альтернативы. Это в свою очередь тесно связано с вопросами языковой нормы, литературной нормы и кодификации.

Ключевые слова: языки, вариативность, варианты слова, лексико-семантический вариант, языковая норма, литературная норма.

Zhekshenbekova Zharkynai, Master's student, ISU named after K.Tynystanov

SOME QUESTIONS OF WORD VARIANCE

The article deals with the problems of variation and variability of the word in the Kyrgyz language. Until today, there is no consensus among researchers on the issues of variant language and its explanation. Therefore, no theory of variation has been developed. And that is why linguistics in general, including Kyrgyz linguistics, takes the concept of variation in both a broad and narrow sense.

In whatever level of language, variation and variants provide and preserve from changes in the traditions of speech skills, also preserve changes in the norms of the language in general and the literary language. This means that the variability of the language and the norm of choosing the place of the forms

of the parallel are connected by the problems of using the alternative, this, in turn, is closely related to the issues of the linguistic norm, literary norm and codification.

Key words: *languages, variation, word variants, lexical-semantic variant, linguistic norm, literary norm.*

Кандай гана тилди албайлы, сөз варианттары колдонулбай койбойт. Алар бири-бирине катарлаш колдонулуп, биринин функциясын экинчиси аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондугуна байланыштуу келип чыккан. Мындай шартта, сөз варианттары катары эсептелген тилдик каражаттар генетикалык чыгыш теги бирдей, түзүлүшү боюнча окшош (койчу=койчуман), же айырмалуу ар башка түзүлүштө (койчу =чабан) болуп, маанилери жагынан бирдей түшүнүктөрдү билдирип турат. Албетте, жалпы эле тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде сөз варианттуулугунун аныкталышы боюнча бирдей көз караш жок. Ушундан улам, тил илиминде катарлаш колдонулган сөз варианттары, б. а., варианттуулук түшүнүгү кеңири мааниде да, тар мааниде да изилденип жаткандыгы белгилүү.

Кеңири маанисинде катарлаш колдонулган сөз варианттары келип чыгыш теги жана морфологиялык структурасы окшош да, ар башка да болуп, маанилери бирдей болсо эле вариант катары каралып келүүдө. Мында туюндурган маанилердин окшоштугу гана аныктоочу фактор болуп, башка белгилер негизги ролду ойнобойт. Бул боюнча кадыресе варианттар да, синонимдер да, бир эле уңгуга түрдүү аффикстердин жалгануусунун негизинде уюшулуп, өз ара бир маанини өтө жакын лексика-семантикалык маанини туюндурган сөз формалары да варианттар деп эсептелет.

Буга карата бир катар мисалдарды келтирели: Маселен, морфологиялык структурасы окшош, маанилери бирдей: бакты // бакыт, ырыс // ырыскы, соопчулук – соопкерчилик, койчу // койчуман; синонимдер катары: койчу // чабан, автомобиль // автомашина, кут // береке, учак // самолет; ар башка аталыштагы сөздөр: Пишпек // Бишкек // Фрунзе, Каракол // Пржевальск, Кызыл дыйкан // Алкым ж.б. Арийне, мындай факты-материалдардын бардыгын эле сөз варианты катары кабыл алуу илимде тактала элек маселелерден. Экинчи жагынан алып караганда, маанилик жалпылыктын негизинде гана бир эле сөздүн формалык бирдейлигин, окшоштугун да, лексикалык-семантикалык варианттарды да, синонимдерди да, уңгулаш сөздөрдү да бир категорияга киргизип коюу чаташууларды жаратпай койбойт. Тил илиминин бир катар багыттары үчүн натыйжалуулукту шарттабайт. Биринчиден, мындай факты-материалдар тилдин бардык тармактарында кездешкендиктен, аларды бир категория алкагында териштирүү мүмкүн эмес. Экинчиден, варианттуулуктун кеңири маанисине карата окумуштуулардын арасында негизинен жалпы кабыл алынган бирдей көз караш жок, ушуга байланыштуу так теория иштелип да чыга элек.

Ал эми варианттуулукту тар мааниде түшүнүү фонема деңгээлиндегиси, сөз деңгээлиндегиси, сөз айкашы же сүйлөм деңгээлиндегиси ж.б. түшүнүктөрү менен түздөн-түз байланышкан. Варианттуулук проблемасы боюнча иликтөө иштерин жүргүзүп келген көпчүлүк изилдөөчүлөр да ушул багытта иштеп келе жатышат.

Көрсөтүлгөн белгилердин ар бири өзүнчө олуттуу мааниге ээ болгону менен, бири-биринен ажырагыс, органикалык байланышка ээ. Алардын органикалык биримдиги гана сөздү пайда кылат. Маселен, сөздүн лексикалык мааниси тууралуу айтып отуруунун кажети жок. Лексикалык мааниси болбосо, сөз да болбойт эле. Ал эми фонетикалык жагы – сөздүн жашоосунун маанилүү жана зарыл элементтеринин бири. В.В.Виноградов белгилегендей: «Фонема жана тилдин фонетикалык системасы түшүнүктөрү жалпы эле тилдин жана жеке сөздүн маани-мазмундук структурасында тыбыштык жактан өтө зор ролун таанууга негизделген» (Виноградов, 1947, 1975). «Бир адамдын аң-сезиминде болгон маани-мазмун

тыбыштык айтылыш жана угулуш аркылуу башка бир адамдын аң-сезимине кирип, биринин ою экинчисине белгилүү жана түшүнүктүү болушу керек. Бул үчүн тыбыштык форма мааниге ээ болууга тийиш, болгондо да айтуучунун да, угуучунун да аң-сезиминде бирдей эле маанини туюндурушу зарыл» (Смирницкий, 1955, 85) – деп айткандары бар. Бирок муну менен фонетикалык жакты негизги аныктоочу белги катары кароого болбойт.

Ошондой эле сөздүн грамматикалык маанисин да эске албай коюуга болбойт. Сөздүн грамматикалык жагы да өтө маанилүү, олуттуу экени шексиз. Адатта, ал сөздүн лексикалык маанисине баш иет. Маселен, тыбыштык түзүлүшү бирдей болгон омонимдик формаларда сөздөрдүн грамматикалык белгилери сөздүн лексикалык маанисинин негизинде аныкталат, алсак, *кой*- жана *кой* – этиш жана зат атооч, *жай*, *жай*, *жай*- – зат атооч, тактооч, этиш, *курсант* (окуучу маан.) жана *курсант*- – зат атооч жана этиш, көк, көк – зат атооч жана сын атооч ж.б.

Бирок айрым учурда сөздүн лексика-семантикалык мааниси өзгөрбөгөнү менен, фонетикалык жагы, грамматикалык жагы түрүн өзгөртүүсү мүмкүн. Адатта, фонемалар ар башка сөздөрдүн жаралышына жана жасалышына алып келет. Фонема өз алдынча турганда эч кандай маани-маңызга ээ эмес, ал сөздүн сырткы материалдык кабыгын айырмалоо үчүн кызмат кылат. Фонема өз алдынча сөз жасоо каражаты боло албайт. Ошондуктан фонологиялык жактан мааниге ээ болгон карама-каршылыктар болбосо, бир эле маанини туюндурууда фонемалардын курамындагы айырмачылыктар сөздүн бирдейлигин бузбайт, жаңы сөздөрдүн жаралышына алып келбейт, болгону бир сөздүн варианттарын жасайт. Ага байланыштуу, сөз кээде эки, кээде андан көп вариантта айтылып жана жазылып калышы ыктымал. Мисалы, *бакыт*=*бакты*, *керебет*=*кровать*, *область*=*облус*=*обулус*, *тайгак*=*тайгалак*, *картошка*=*картөшкө*, *шыбыра*=*шыбырла*=*шыбырда* ж.б., келтирилген мисалдар бири-биринен, негизинен, фонетикалык айырмачылыктарда турушат. Мындай фонетикалык жана кээде грамматикалык өзгөрүүлөр, белгиленип кеткендей, сөздүн лексикалык маанисине таасир тийгизбейт. Мына ушундай учурларга байланыштуу сөз варианттары тууралуу айтууга болот. Сөз варианттары фонетикалык варианттар, грамматикалык варианттар, орфографиялык варианттар, орфоэпиялык варианттар, сейрек учурларда сөз жасалышынын варианттары жана акценттик варианттар болушу мүмкүн. Сөздүн фонетикалык структурасынын компоненттеринин биринин вариативдүүлүгү сөздүн бүтүндөй структурасынын варианттуулугун пайда кылат. Негизи, реалдуу түрдө сөздүн фонетикалык структурасынын вариациялануусу кепте жүрөт, бирок сөздү өзүнчө, кептен тышкары, изоляцияланган түрдө айтууда деле вариациялануу, варианттар орун алат. Бирок варианттар деп кабылданган бирдиктердин фонетикалык (формалык) түзүлүшүндөгү вариациялануулар аларды башка сөздөргө айлантпайт. Фонетикалык структурадагы жана курамдагы айырмачылыктар сөздүн мыйзам ченемдүү парадигматикалык өзгөрүүлөрүнүн чегинен сырткары турат.

Чындыгында, сөздүн варианттуулугу кепке эмес, тилге тиешелүү болуп саналат. Анткени ал кепте айтылганы менен анын табияты тилдик негизде ачыкталат. Муну варианттардын ортосундагы системалык карым-катыштардын болушу ырастап турат. Сөз формасынын ашыкчылыгы, катарлаш колдонулган натыйжасында варианттардын пайда болуусу, тарыхый жактан шартталгандыгы да тилге тиешелүүлүгүн көрсөтүп турат. Сөз варианттуулугу кепте байкалат, бирок ал кептин ички касиети болуп саналбайт. Ошондой эле сөз варианттары контекстте пайда болбойт, бирок варианттык түгөйлөрдүн бирин тандап алуу жана колдонуу контекстин мүнөзүнө жараша болушу да мүмкүн. Сөздүн варианттуулугу жалпы тилдин мыйзам ченемдерине таянат. Жеке бир сүйлөөчүнүн кебинде

орун алган варианттуулук тилдин парадигматикалык системасындагы варианттуулуктун натыйжасы болуп эсептелет.

Ошентип, сөздөрдүн варианттуулугун катарлаш колдонуудагы ашыкчылык, артыкбаштык, тил системасынын кандайдыр бир мүчүлүштүгү, жеткилең өнүкпөгөндүгү катары карабаш керек. Форманын көп болушу тил системасынын жана анын элементтеринин өнүгүп-өркүндөөсүнүн зарыл этабы болуп саналат да, ал туюндуруунун келечектеги рационалдуу жана оптималдуу ыкмасын камсыз кылат. Бул жагынан алганда, варианттуулук тилди жаңылоого умтулуу менен жаңыдан, жаңылыктан, өзгөрүүдөн коргонуу реакциясынын ортосунда компромисс катары кызмат кылат. Вариациялануу жана туюндуруунун параллель, атаандаш ыкмаларынын акырындык менен алмашуусу норманын анчалык байкала бербеген өзгөрүүлөрүн да жаратышы мүмкүн.

Сөз варианттуулугунун критерийи болуп **параллель жашаган формалардын бирдей маани-мазмунга, функцияга ээ болушу, белгилүү бир мезгилде жана белгилүү бир стилдин (стилдердин) чегинде эркин вариацияланышы** эсептелет. Бул жерде төмөнкүдөй мыйзам ченемдүү суроо келип чыгат: сөз варианттарынын окшоштугунун шарттары кайсылар жана сөздөрдүн окшоштугунда вариациялоонун чектери кандай?

Изилдөөчү А.И.Смирницкий сөз варианттарын окшоштугунда төмөнкүдөй белгилерди бөлүп көрсөткөн: 1) жалпы уңгуга ээ болуу; 2) лексика-семантикалык жалпылыктын болушу; 3) тыбыштык айырмачылыктар лексика-семантикалык айырмачылыктарды жаратпаш керек (Смирницкий, 1954). Изилдөөчү Р.П.Рогожникова сөз варианттарын идентификациялоодо фонетикалык жана морфологиялык жактан өзгөрүүгө дуушар болууну, ал эми семантикалык айырмачылыктардын болбошун, мааниси жагынан бири-бирине толугу менен дал келүүсүн башкы белгилер катары карап, сөз варианттары үчүн стилистикалык айырмачылыктар гана маанилүү болуп саналат деген көз карашты айткан (Рогожникова, 1966, 12). Ал эми изилдөөчү К.С.Горбачевич болсо варианттарды идентификациялоонун шарттары жана вариациялануунун чектери катары төмөнкү белгилерди көрсөткөн: 1) лексикалык маанисинин дал келүүсү; 2) грамматикалык маанилеринин дал келиши; 3) айрым фонемалардын айырмалоочу белгилеринин жоюлуп кетүүсү; 4) бир эле сөздүн формалык модификацияларынын чектүү болушу; 5) морфологиялык структуранын бирдейлик принциби (Горбачевич, 1978, 9-15).

Бул маселе боюнча биз А.И.Смирницкийдин, Р.П.Рогожникованын пикирлери эмес, изилдөөчү К.С.Горбачевичтин пикири бир кыйла кеңири жана толук деп эсептеп, аны колдоого алабыз. Биздин жеке көз карашыбызда, грамматикалык маанилеринин дал келүүсү да сөз варианттарын идентификациялоонун зарыл шарты болуп эсептелет. Лексикалык жана грамматикалык маанилери дал келгенде гана сөздүн варианттык формалары пайда болот;

Варианттардын маанилеринин бипбирдейлигинде формалык айырмачылыктар кээде стилистикалык айкашуучулук, позициялык жана башка өзгөчөлүктөр менен да байланыштуу болушу ыктымал. Алсак, *тегерек=төгөрөк* варианттарынын төгөрөк түгөйү *төгөрөктүн төрт бурчу* туруктуу конструкциясында айкашуучулук өзгөчөлүк менен байланыштуу колдонулат. Мында туруктуу айкаштын семантикасынын борбордук бөлүгү болгон *төрт* деген сөздүн фонетикалык түзүлүшүнө окшоштукта, тагыраак айтканда, бул сөздөгү «ө» үндүү тыбышына ылайык, регрессивдүү түрдө сингармониялашып, *төгөрөк* түгөйү колдонулат жана узустук мүнөзгө ээ болуп калган.

Бир эле сөздүн формалык модификацияларынын, варианттарынын тыбыштык айырмачылыктары чексиз болбойт. Сөздү жана анын маанисин кабылдап-түшүнүүнүн өзү

кандайдыр бир чектин болушун талап кылат, ал чектен өтүп кеткенде формадагы айырмачылыктар варианттык бирдиктердин маанилик (мазмундук) бирдейлигин бузат да, ар башка сөздөр келип чыгат.

Формалык вариациялануунун чеги форманын өзү аркылуу гана аныкталышы мүмкүн. Сөздүн вариацияланышы белгилүү бир фонемалык жана кээде акцентологиялык чектерде ишке ашууга тийиш. Мындай чектөөлөр объективдүү жана зарыл мүнөзгө ээ, башкача айтканда, бир сөз катары кабылданган тилдик бирдиктердин формалык айырмачылыктары өтө олуттуу болбошу керек. Мындай шарттардын бузулушу өтө олуттуу жана кайрылгыс формалык өзгөрүүлөргө, анын натыйжасында, сөздүн бирдейлигинин бузулушуна алып келет. Ошондуктан сөздү таанып-билүү зарылдыгы варианттардын формалык түзүлүшүндөгү айырмачылыктарга чек коет. Позициялык жактан шартталбаган фонемалык дал келбестик, айырмачылыктар, негизинен, 2-3 фонемадан ашпоого тийиш. Типтүү болуп бир фонема аркылуу айырмалануу эсептелет. Эки жана андан ашык фонемалар аркылуу айырмалануу салыштырмалуу азыраак кездешет. Фонемалык курамдагы көбүрөөк айырмачылыктар башка тилдерден кирген сөздөр менен алардын кыргыз тилиндеги варианттарынын ортосунда орун алат: *кровать*=*керебет*.

Сөз варианттарынын критерийлерин, варианттарды идентификациялоонун шарттары менен сөздөрдүн вариациялануу чектерин белгилеп көрсөтүүнүн негизинде, «сөз варианттары» терминин түшүнүү, биринчи кезекте, материалдык жана семантикалык негиздерге таянат деп айтууга болот. Бирок маанилик жана функционалдык бирдейликке көңүл буруп, форманы гана эсепке алуу, ошол эле учурда лексикалык жана грамматикалык маани-мазмунду, морфологиялык структураны көңүл сыртында калтыруу бул түшүнүктү объективдүү аныктоого кедерги тийгизет. Демек, «сөз варианттары» түшүнүгүнө тилдик бирдиктердин материалдык жана мазмундук жагынын бардык аспектилерин бирдей эсепке алуу менен окшоштугу менен мүнөздөлөт, башкача айтканда, сөз варианттарында генетикалык жана материалдык биримдик негизги белги болуп саналат.

Адабияттар:

1. Алексеев Д.И. О понятии вариантности и вариантах слова// -Кит. Вопросы теории и методики изучения русского языка. -Ульяновск, 1969.- 32с.
2. Веселитский В.В. Норма и вариант//Русский язык в школе. №5. –М., 1967. - С.134-138.
3. Виноградов В.В. Русский язык. -М.: Учпедгиз, 1947.-168 с.
4. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. -М., 1978. - 236 с.
5. Смирницкий А.И. Значение слова //Вопросы языкознания. -№12. -1955. -С. 87–89.
6. Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. -М.: Просвещение, 1966. - 160 б.
7. Рогожникова Р.П. Соотношение вариантов слова, однокоренных слов и синонимов //Лексическая синонимия. -М., 1967. - С.46-51.